

ԱՅՎԱԶՅԱՆ ՇՈՒՇԱՆԻԿ
(ԵՊՀ)

ԹՅՈՒՐՔԱԼԵԶՈՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԷԹՆՈՆԻՄՆԵՐՆ
ԸՍՏ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՆԵՐԻ

Թյուրքալեզու ժողովուրդների մասին խոսելիս լեզվական ընդհանրությունից բացի առաջ է գալիս նրանց բոլորին ընդհանրացնող ևս մեկ հասկացություն՝ ցեղանունը:

Պատմության ընթացքում ինչպիսի էթնոնիմների շուրջ են ընդհանրացվել թյուրքալեզու ժողովուրդները և ինչ պատմական իրադարձությունների հետևանքով այդ ժողովուրդներն ի մի բերվեցին «թյուրք» ցեղանվան շուրջ:

Նախ պարզենք, թե որոնք են էթնոսի բնորոշիչ հիմնական հասկացությունները, երբ է մարդկային խումբը համարվում էթնոս:

«Էթնոսը որոշակի աշխարհագրական տարածքում տեղական ժամանակ բնակվող և կայուն ժառանգականություն ունեցող մարդկային խումբ է, որի անդամները ոչ միայն ունեն ընդհանուր նմանություն, այլ նաև ունեն հարաբերականորեն կայուն մշակութային գծեր, այդ թվում՝ լեզուն և հոգեկերտվածքը, իրենց միասնականության գիտակցությունը, որը բխում է մյուս նմանատիպ մարդկային խմբերից՝ զատվելու անհրաժեշտությունից, ինչն արտահայտվում է էթնոնիմի՝ ինքնանվան մեջ»¹:

«Միավորվել էթնոսի մեջ» հնարավոր չէ, քանի որ տվյալ սուբյեկտի կողմից պատկանելությունը այս կամ այն էթնոսին ընկալվում է անմիջականորեն, իսկ նրան շրջապատողների կողմից ընդունվում է որպես անվիճարկելի փաստ»²:

¹ Бромлей Ю., Очерки теории этноса, М., 1982, с. 57.

² Гумилев Л., Этногенез и биосфера земли, Л., 1974, с. 39.

Էթնոսի բնութագրիչ հասկացություններն են մշակույթը, նրա հիմնական բաղադրիչ լեզուն, էթնիկական ինքնաընկալումը, հոգեբանությունը, էնդոգամությունը և էթնոնիմը³:

Մշակույթը էթնոսի գոյության համար բացարձակ չափանիշ չէ, քանի որ մշակութային արժեքները ժամանակի ընթացքում փոփոխվում են: Տվյալ մարդկային խումբը կարող է ապրել բոլորովին այլ աշխարհագրական, քաղաքական, կենցաղային պայմաններում, կամ զարգացնելով սեփական մշակույթը՝ այն փոփոխել անճանաչելիության աստիճան, բայց կրկին իրեն համարել տվյալ էթնոսի անդամ:

Մշակույթի ցայտուն բաղադրիչներից է լեզուն:

Էթնոսի կազմավորումը և լեզվի ձևավորումը համաժամանակյա երևույթներ են, իսկ արդեն ձևավորված էթնոսի համար լեզվական ընդհանրությունն այլևս էական նշանակության չունի⁴:

Թյուրքալեզու ժողովուրդները ներկայումս սփռված են Եվրասիա մայրցամաքի մեծ մասում, նրանք ունեն ռասայական տարբեր հատկանիշներ: Պատմականորեն թելադրված պայմանների և քոչվոր կյանքի բերումով նրանք նաև տարբեր մշակույթների կրողներ են, սակայն ներկայացվում են ըստ ընդհանուր լեզվական հիմքի, այն է, որ նրանք թյուրքալեզու են:

Լեզուն այսօր թյուրքալեզու ժողովուրդների, թերևս, միակ ընդհանրական բնութագրիչն է: Սակայն մեր ժամանակներում այն նրանց բնութագրական բացարձակ հատկանիշ չի կարող լինել, քանի որ այդ լեզուներով խոսում են ոչ միայն իրենց «թյուրքական ժողովուրդներ» համարող ազգերը:

Որպես ցայտուն օրինակ թուրքիայի Հանրապետության բնակչությունն է, որը էթնիկական տեսանկյունից միատարր չէ: Թուրքիայում ապրող տարբեր ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների մեջ տարածված է թուրքերենը, սակայն նրանցից շատերն իրենց էթնիկ թուրք չեն համարում:

Ահա, այստեղ էլ առաջ է գալիս էթնիկական ինքնագիտակցության խնդիրը, որն արտացոլվում է էթնոնիմի մեջ:

³ Бромлей Ю., նշվ. աշխ., էջ 129-135:

⁴ Նույն տեղում, էջ 114-115:

Էթնոնիմը այն հասկացությունն է, որը տրվում է տվյալ էթնոսին իր խմբի անդամների կողմից՝ որպես այլ մարդկային խմբից տարբերակող անվանում: Էթնոէթնոնիմով ինքն իրեն տարբերակող մարդկային խմբի անդամների մոտ արդեն ձևավորված է լինում այն ինքնագիտակցությունը, որ իրենք պատկանում են տվյալ խմբին: Էթնոսի յուրաքանչյուր անդամ դառնում է իր էթնոսին հատուկ էթնիկական հատկությունների կրողը՝ մշակույթի, այդ թվում՝ լեզվի, կենցաղի, հոգևոր արժեքային համակարգի և այլն: Մակայն անգամ այն դեպքում, երբ զանազան հանգամանքների բերումով տվյալ էթնոսի անդամները ապրում են այլ աշխարհագրական տարածքում, խոսում են այլ լեզվով և դառնում են այլ մշակութային համակարգի կրողը, բայց պահում են իրենց էթնիկական ինքնագիտակցությունը, ապա կրկին համարվում են տվյալ էթնոսի անդամ:

Էթնոնիմ հասկացությունը նույնպես էթնոսի բնութագրման բացարձակ բնութագրիչ չէ, այն կարևորագույն բաղադրիչ է միայն տվյալ էթնոսի կազմավորման փուլում: Իսկ շատ դեպքերում իրական էթնոսը և տվյալ էթնոսի անվանումը՝ էթնոնիմը, համարժեք չեն: Հաճախ հանդիպում են տարբեր էթնոսներ, որոնք կրում են միևնույն էթնոնիմը, և հակառակը միևնույն էթնոսը կարող է բազմաթիվ այլ անուններով կոչվել: Օրինակ, «հռոմեացիներ *romani*» էթնոնիմով սկզբում տարբերակում էին վաղ Հռոմի պոլիսի քաղաքացիներին, բայց ոչ երբեք նրանց հարևան իտալիկներին և նույնիսկ՝ Լացիում մարզի լատիններին: Հայտնի է, որ մ.թ. 212թ. *հռոմեացիներ* սկսեցին կոչվել նաև կայսրության հպատակ հույները, հրեաները, բերբերները, գերմանացիները, և այլն⁵: *Հռոմեացի* հասկացությունը այլևս կորցրեց մարդկային որոշակի խմբի անուն լինելու նշանակությունը, անգամ լեզուն չէր կարող համախմբել այս ժողովուրդներին, նրանց համախմբում էր միմիայն պատմական ճակատագիրը:

Հաշվի առնելով էթնոսի ձևավորման համար անհրաժեշտ բոլոր բնութագրիչ հասկացությունների կարևորությունը և միևնույն ժամանակ անկայունությունը, փորձենք պատմական անդրադարձ կատարել այսպես կոչված «թյուրքական աշխարհին» տրված էթնոնիմներին:

⁵ Гумилев Л., նշվ. աշխ., էջ 67-69:

Թյուրքալեզու ժողովուրդների հավանական նախնիների մասին առաջին հիշատակությունները մեզ են հասել չինական պատմագրության շնորհիվ⁶։ Այս աղբյուրներում թյուրքալեզու ժողովուրդների նախնիները նույնականացվում են հոների հետ, որի իսկությունը լեզվական փաստերի բացակայության պատճառով բազմաթիվ տարակարծությունների տեղիք է տալիս մինչ այսօր։

Թյուրքալեզու ժողովուրդների նախնիների մասին վկայող ոչ օտար առաջին աղբյուրները ենիսեյաօրիսոնյան արձանագրություններն են, որոնք գրվել են *Թյուրքական հաքանություններ* անուններով հայտնի ցեղային միավորումների գոյության ժամանակահատվածում⁷։ Այս հաքանությունների գոյությունը հիմք է դարձել նաև արաբասյարսկական պատմագրության էջերում ընդհանրացնելու լեզվական և ռասայական մոտ հատկանիշներ ունեցող ցեղերին մեկ անվան շուրջ, որն ինչի շնորհիվ տվյալ ժամանակաշրջաններից մինչ մեր օրերը բոլոր թյուրքալեզու ժողովուրդները ի մի են բերվում «թյուրքական» ընդհանուր հասկացության ներքո։

Նշենք, որ միջնադարում հատկապես իսլամական աշխարհում էթնիկական պատկանելությանը նշանակության չէր տրվում, կարևորվում էր կրոնական կողմնորոշումը, ուստի թյուրք էթնոնիմն ընդհանրացնում էր լեզվական նմանությունը և մարդաբանական մոտ հատկանիշները։

Իրականում թյուրքալեզու ցեղերի և ժողովուրդների դասակարգումները կարելի է դիտարկել ժամանակային տեսանկյունից։

Տարբեր էթնոնիմների շուրջ նրանց համախմբելու անհրաժեշտությունը, ըստ մեզ, առաջ է եկել առաջին հերթին միջնադարյան ասիական հասարակության ներսում *էթնոս* հասկացությունը ոչ այդքան կարևորելու առանձնահատկությունից։

Թյուրքալեզու ցեղերի դասակարգման առաջին եւ ամենահայտնի տարբերակներից է օղուզական ցեղերի դասակարգումը, որը հայտնի է

⁶ Сыма Цянь, Исторические записки (Ши Цзи) (XXXII,8), перевод и комментарий - Р. В. Вяткина и В. С. Таскина, т. VIII, М., 2002.

⁷ Малов С., Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, М.-Л., 1959.

դեռևս միջնադարյան հեղինակներ Մահմուդ Կաշգարիի⁸, Ռաշիդ ադ Դինի⁹ և Աբուլ Ղազիի¹⁰ ստեղծագործություններում, որտեղ ներկայացվում են օղուզական ծագում ունեցող ցեղերի մասին ավանդազրույցները: Այս դասակարգումներն, իհարկե, չեն ներառում բոլոր թյուրքալեզու ցեղերին, այլ միայն նրանց օղուզական հատվածը, որն իրեն միջնադարում ավելի շատ օղուզական էր համարում, քան թյուրքական: Սա ակնհայտ երևում է ժողովրդական բանահյուսության էջերում:

Մյուս փուլը, որը թյուրքալեզու ցեղերին ի մի բերելու երկրորդ հնարավորությունն է ստեղծել, ինչպես արդեն նշեցինք թյուրքական երկու հաքանությունների գոյության ժամանակաշրջանն էր՝ V-VIII դդ.:

Հաջորդ փուլն առնչվում է մոնղոլաթաթարական արշավանքների հետ:

Հայտնի է, որ թյուրքալեզու ժողովուրդներից շատերի ձևավորման բուն գործընթացը տեղի է ունեցել ողջ միջնադարի ընթացքում, երբ նրանցից շատերի նախնիներն արդեն տարածված են եղել Արևելյան Եվրոպայի, Առաջավոր Ասիայի և Կենտրոնական Ասիայի տարածքներում: Նրանք ունեցել են իրենց էնդոթնոնիմները, սակայն մտել են, օրինակ Մոնղոլական կայսրության կազմի մեջ, իսկ նրանց տրվել է ընդհանրական *թաթարներ կամ մոնղոլաթաթարներ* անվանումը:

Թաթար էթնոնիմի ծագման, նրա կիրառության լայն աշխարհագրության մասին տարբեր վարկածներ կան¹¹: Ինչ վերաբերում է *թաթար* էթնոնիմի *թաթ* արմատի առաջացմանը, ապա հայտնի է, որ *թաթ* անվանվել են ֆարսի լեզվով խոսողները, որով հասկացվել են նրանց լեզվական առանձնահատկությունները, խոսքի

⁸ Kaşgarlı Mahmud, Divân-ü Lügati't-Türk, Kabcacı Yayinevi, Istanbul, 2005.

⁹ Фазлаллах Рашид ад Дин, Джамии-ат-таварих, Огуз-Наме, перевод с персидского, комментарии, примечания и указатели Р. М. Шукоровой, Баку, 1987.

¹⁰ Кононов А., Родословная туркмен, сочинение Абу-л-Гази хана хивинского, М.-Л., 1958.

¹¹ Бушаков В., Этнонимы "татар" во времени и пространстве, www.turkolog.narod.ru.pdf

տարբերությունը այլ իրանալեզու բնակչությունից¹²: Սկզբում դրանք միայն իրանալեզուներն էին, իսկ հետո նաև օտարազգիները, *թաթարներ* սկսել են անվանվել նաև թյուրքալեզու ցեղերը:

Թյուրքալեզու ժողովուրդներին տրվող հավաքական *մոնղոլաթաթարներ* անվանումը գալիս է XVII դ. եվրոպական մի քարտեզից: Այն լիովին կեղծ էր և չէր արտացոլում մոնղոլական կայսրության իրական էթնոլեզվական իրավիճակը:

Ռուսական կայսրությունում *«թաթարներ»* ցեղանունը, ըստ ռուս գիտնական Վ.Ա.Բուշակովի, տրվել է տարբեր ծագմամբ ժողովուրդների, այն հոմանիշ է եղել նաև *«թյուրք»* ցեղանվանը: Այն վերաբերվել է Ղրիմի թաթարներին եւ վոլգյան թաթարներին, նողայներին, կումիկներին, Կովկասի թյուրքալեզու բնակչությունը, Ալթայում տեղեւոտներին, կալմիկներին, եւ այլն:

Թաթ էթնոնիմը պահպանվել է մինչ այսօր Ադրբեջանի և Իրանի թաթերի շրջանում և բոլորովին էթնիկական նշանակություն չունի, քանի որ կան թաթ-հրեաներ, թաթ-հայեր և այլն:

Հայերի շրջանում ընդունված է հաճախ Արևմտյան Հայաստանը անվանել Տաճկահայաստան, որում *տաճիկ* տերմինը ամենևին էլ կապ չունի *Թուրքիայի էթնիկ թուրքերի էթնիկական առանձնահատկությունների* հետ:

Տաջիկ/տազիկ/տաշիկ էթնոնիմը նույնպես կապված է *թաթ* բառի հետ: Ըստ պրոֆեսոր Գ. Ասատրյանի՝ այն միջին պարսկերենով XI դարում նշանակում էր *արաբ*, որն օգտագործում էր թյուրքալեզու բնակչությունը և այդպես անվանում իսլամ ընդունած պարսիկներին:

Եթե ողջ միջնադարի ընթացքում էթնոսի գաղափարը հատկապես իսլամական աշխարհում չէր կարևորվում, ապա նոր ժամանակներից սկսած՝ հատկապես արևմուտքի ազդեցությամբ առաջացավ մարդկային հասարակությունը էթնիկական խմբերի բաժանման անհրաժեշտությունը, որով և սկիզբ դրվեց հետագայում ազգային շարժումների և ազգային հիմքով պետությունների ստեղծմանը:

Թաթար ընդհանրական անունից հրաժարվելու անհրաժեշտությունը կար ընդհուպ մինչև վերջին ժամանակները: Գորբաչովյան Վերակառուցման ժամանակաշրջանում Ղրիմի և վոլգյան

¹² Кляшторный С., Древнетюркские рунические памятники, М., 1964, с. 123.

թաթարների շրջանում առաջանում է *թաթար* էթնոնիմից ազատվելու հարցը: Նրանք ցանկանում էին կրել իրենց էնդոէթնոնիմները՝ *բուլգար* և *կիրիմլի*¹³:

Եվ ընդհանրապես, մասնագիտական գրականության մեջ այսօր արտացոլվում է ընդհանրական տերմիններից, ինչպես օրինակ, *մոնղոլաթաթարներ*, *թաթարներ* արհեստական էթնոնիմներից ազատվելու անհրաժեշտության խնդիրը, որովհետև այսօր, Կենտրոնական Ասիայի ժողովուրդների շրջանում, լինեն դրանք ռուսահայատակ, թե անկախ պետությունների ժողովուրդներ, ընդունելի է դառնում նրանց առանձին էթնոնիմների, մշակութային առանձնահատկությունների վերհանումը և վերաարժեքավորումը:

Թյուրքմեն, *թորքոման* էթնոնիմը ավելի նեղ աշխարհագրություն ունի, սակայն այն նույնպես արհեստականորեն առաջացած էթնոնիմ է (*թյուրք-իման արաբ.-ճշմարտությունը ճանաչած թյուրք*, և *թյուրք-մանենդպարսկ.-թյուրքի նման*) նշանակություններով¹⁴, որով անվանվել են հատկապես օղուզական ծագում ունեցող ցեղերը կրկին արաբապարսկական ազդեցությամբ պայմանավորված:

Ժամանակային տեսանկյունից դիտարկելիս մյուս կարևորագույն փուլը թյուրքալեզու ժողովուրդների ընդհանրացման համար տասնիններորդ դարն է, որ կարելի է համարել թյուրք էթնոնիմի վերածննդի ժամանակաշրջանը. դա կապվում է թյուրքականության գաղափարախոսության առաջացման հետ:

Մինչև 20-րդ դարի սկիզբը Օսմանյան Կայսրությունում բնակվող թյուրքալեզու ցեղերին պաշտոնական *թյուրք* անվանում չի տրվել: Առհասարակ, միջնադարում *թյուրք* անվամբ հասկացվել է ռամիկ, հասարակ ժողովուրդը:

Ընդհանուր նախնու փնտրտուքը ռուսահայատակ թյուրքալեզու բնակչության շրջանում, իսկ կարճ ժամանակ անց՝ Օսմանյան կայսրության մտավորականությանը վերադարձրեց թյուրք էթնոնիմին: Ընդհանուր հայրենիքի և թյուրք էթնոնիմի վերարժևորումն, իհարկե, չտվեց սպասվող արդյունքը. *Թյուրքականության* գաղափարախոսությանը չհաջողվեց հասնել իր նպատակին,

¹³ Бушаков В., նշվ. աշխ., էջ 2-3:

¹⁴ Еремеев Д., Этнонимы, М., 1970, с. 133-141:

փոխարենը այն հիմք հանդիսացավ «թուրք ազգ» հասկացության առաջացման համար:

Իսկ մեր օրերում ինչպես է օգտագործվում ընդհանրացնող թյուրք էթնոնիմը:

Մի կողմից մենք տեսնում ենք մի դաշտ, որը շրջանառվում է ոչ գիտական շրջաններում: Դա տարբեր ոլորտներում առասպելական, զգացմունքային ֆոնի ապահովումն է՝ հզոր նախնիների մասին, որը հաճախ հիմք է հանդիսանում մշակութային միասնականություն ապահովելուն Թուրքիայի և թյուրքալեզու այլ ժողովուրդների միջև:

Մյուս կողմից, Կենտրոնական Ասիայում, Ադրբեջանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության գիտական շրջանակներում ստեղծվում է թյուրքալեզու ժողովուրդներին մեկ ընդհանուր հարթակում՝ գենետիկորեն իբրև նույն ծագումն ունեցող «թյուրքական» ժողովուրդների դասակարգման մասին «փաստարկված» գրականություն, որն ունի ոչ միայն զուտ գիտական նշանակություն, այլ հաճախ՝ հատկապես մեր հարևան երկրներում քաղաքական ենթատեքստեր է պարունակում: Նման դասակարգումները երբեմն դուրս են գալիս միայն թյուրքալեզու ժողովուրդների դասակարգման շրջանակներից՝ հակազդիտական փորձեր կատարելով նրանց շարքում դասելու նաև այլ էթնոլեզվական հիմք ունեցող ժողովուրդների:

Թուրքիայի Հանրապետության և Ադրբեջանի Հանրապետության էթնիկական նկարագիրը, հակառակ այդ երկրներում գործադրվող ջանքերի, միատարր չէ:

Մեր հարևան երկրներում տեղ գտած գործընթացները կարող ենք հարաբերականորեն կոչել լոկալ «թյուրքացում»: Այսինքն, երբ մեր օրերում թյուրքականության գաղափարախոսությունն ավելի առասպելական բնույթ է ստացել, Թուրքիան և Ադրբեջանի կառավարական շրջանները իրականում իրենց բնակեցրած տարածքներում կայուն դիրք և պատմական ամուր հենքեր ունենալու համար փորձում են այդ տարածքները *թյուրքականացնել* գիտականորեն: Ադրբեջանի Հանրապետությունն ստեղծում է «բաժանված ազգի» հասկացությունը՝ Իրանական Արևելյան և Արևմտյան Ադրբեջանների թյուրքալեզու բնակչության հետ իբր

միավորվելու անհրաժեշտություն տեսնելով¹⁵: Միևնույն ժամանակ ստեղծվում է հսկայական գրականություն, որով փորձ է արվում ապացուցել թյուրքալեզու բնակչության բնիկ բնակչություն լինելու գաղափարը:

AYVAZYAN SHUSHANIK
(YSU)

THE ETHNONYMS OF TURKIC SPEAKING PEOPLES ACCORDING TO STAGES

The first and most known stage of classification of Turkic speaking peoples is known in behalf of such medieval authors, as Mahmud Kashgari, Rashid ad Din and Abul Ghazi. In this sources we can find the classification of oguz tribes. Mostly this classification is identified with the classification of hunnic tribes, which were known in historical area from the III century B.C. to V century A.D. This problem, concerning the identification of the hunns and the oguz tribes has not yet been solved because of the poorness of linguistic sources.

The second stage of classification of Turkic speaking peoples is the time of appearing the Turkic khaganats in historical area. The ethnonym Turk has been used in Arabic and Persian literature and historiography since the VIII century and spread almost all over the world.

The next stage of unifying the Turkic speaking peoples are the Mongolian times, when almost all the tribes associating with the Mongols were known mostly as Tatars.

The last stage was the nineteenth century, the time of rebirth of the Turk ethnonym and appearing ideology of Turkism.

¹⁵ Асатрян Г., Этническая композиция Ирана от "Арийского протора" до азербайджанского мифа, Е., 2012, с. 39.